

Simon Rita az ELTE BTK egyiptológiai doktori programjának másodéves hallgatója. Kutatási területe az egyiptomi nyugati-sivatagi oázisi határvidék jellege.

E-mail: setibhor@gmail.com

Absztrakt: A tanulmány a Dakhla és a Farafra oázisok térségében felfedezett, eddigiekben részben publikálatlan hajóábrázolásokat mutat be. A predinasztikus és korai dinasztikus kori hajópetroglifák elemzése rávilágít arra, hogy a Nílus-völgyi hatalmi központok már az államalapítást megelőző időszakban is törekedtek a sivatagi perifériák megismerésére. A hajóábrázolások nemcsak a sivatag „nilotizálásának” jeleként értelmezhetők, hanem a hatalom reprezentációjának is tekinthetők, amelyek szimbolikus módon jelölik a Nílus-völgyiek jelenlétét a távoli oázisok körzetében. A tanulmány bemutatja a hajók stiláris típusait, szimbolikáikat és kontextusukat, továbbá értékes kronológiai és kulturális párhuzamokat von be a petroglifák értelmezésébe.

Kulcsszavak: hajóábrázolások, petroglifák, predinasztikus kor, korai dinasztikus kor, nyugati-sivatagi oázisok

DOI: <https://doi.org/10.63872/TINY5695>

Korai hajópetroglifák a nyugati-sivatagi oázisok térségében

Simon Rita

Bevezetés

A Szaharába nyúló, a Nílustól több száz kilométerre nyugatra elterülő, elszigetelt Nyugati-sivatag térsége sokáig szürke folt volt az egyiptológia tudománya számára. A nehezen elérhető terület csupán néhány 19. századi felfedező leirataiban és ritka rajzaiban létezett. A 20. század elején Hans Alexander Winkler (1900–1945) sivatagi sziklarajzokat, vagyis petroglifákat, kutatva jutott el az oázisok térségébe és számos rajzot publikált az 1930-as évek végén kiadott tanulmányában.¹ Az oázisok – Kharga, Dakhla, Farafra, Bahariya és Siwa – átfogó régészeti feltérképezésének beindítása Ahmed Fakhry (1905–1973) egyiptomi egyiptológus nevéhez fűződik. Az általa elvégzett szisztematikus terepfelmérésnek, ásatási tevékenységnek és az azt követő kitaró publikációs munkásságának köszönhetően váltak ismertté a Nyugati-sivatag oázisainak ókori lelőhelyei. Fakhry ugyancsak kiemelt figyelmet fordított az oázisokat összekötő, nagy távolságokat átívelő egykori sivatagi útvonalak feltérképezésére és az utak mentén található petroglifák dokumentációjára is.² Nyomdokaiiban haladva számos nemzetközi kutatócsoport indította el feltáró tevékenységét az oázisok területén az 1970-es évek végétől. A közelmúltban a Dakhla Oázis Projekt (DOP), a Francia Keleti Régészeti Intézet (IFAO), az Észak-Kharga Oázis Felmérés (NKOS), a Kairói Német Régészeti Intézet (DAIK), a Prágai Károly Egyetem, a Római Sapienza Egyetem és további kutatótársaik kitaró munkájának köszönhetően addig soha nem remélt ismeretanyag halmozódott fel.

Míndezzel párhuzamosan az oázisok kutatásának egyik legnagyobb áttörése Carlo Bergmann német utazó és felfedező nevéhez fűződik, aki az 1990-es évek végétől évenkénti pihenői alkalmával három teve társaságában számos utazást tett – többek között – a Dakhla oázistól délre eső sivatagba. Utazásai során számottevő felfedezéseket tett, melyeket nagyjából online naplójában tudatott a világgal.³ Bergmant követve a 2000-es években több nemzetközi kutatócsoport indult el a sivatagba, azzal a céllal, hogy felfedezéseit felmérjék, dokumentálják, illetve régészeti feltárásokat folytassanak olyan elismert helyszíneken, mint többek között Dzsedefré vízihegye az úgynevezett Chufu területen vagy az Abu Ballas út megállóhelyei (1. kép). A Kölni Egyetem Száraz Éghajlati Alkalmazkodás és Kulturális Innováció Afrikában (ACACIA) kutatócsoportja tanulmányútjai során felmérte az Abu Ballas utat a Dakhlától körülbelül 400 kilométerre délre fekvő Gilf Kebir térségéig, melyen az óegyiptomi 6. dinasztia során (Kr. e. 2305–2118),⁴ az Első Átmeneti Korban (Kr. e. 2118–1980) és a Középbirodalom során (Kr. e. 1980–1760) távolsági kereskedelem folyt a Száhel-övezet „országaival”.⁵ vagyis letelepedett életmódot folytató alacsonyabb államfejlődési szintet mutató kultúráival. 2007-ben a máltai Mark Borda

egyiptológus, egyiptomi kollégájának társaságában felderítette II. Mentuhotep fáraó (Kr. e. 2099–1959) addigiakban ismeretlen sziklafeliratát a Jebel Uweinatban, melyet szintén egy, az Abu Ballas út mentén a Száhel-övezet felé irányuló távolsági kereskedelmi expedíció során készítettek mintegy 150 kilométerre még délebbre a Gilf Kebirtől.⁶ A felirat vitathatatlan jelentősége rávilágított a petroglifák kutatásának rendkívüli horderejére.

Sajnálatos módon Egyiptomban a 2011-es „Arab Tavasz” után kialakult belpolitikai helyzet és a szomszédos Líbiában ugyanakkor generálódott súlyos és azóta is hosszan elnyúló állambiztonsági válság miatt a nyugati határhoz közeli oázisok térségében – különösen a Dakhla és a Farafra környezetében – az elmúlt közel 15 évben biztonságpolitikai okok miatt a nemzetközi kutatói tevékenység erősen visszaszorult. Bergman által a sivatagban felfedezett helyszínek jelenleg sem látogathatók, ezért a kutatásukban az eddigiekben elkészült dokumentációkra kell hagyatkozni. A kutatói tevékenység hirtelen felfüggesztése miatt Bergmann több olyan páratlan dokumentációval rendelkezik, aminek publikálására eddig nem volt lehetőség. Ennélfogva, a felfedező személyes jóváhagyásával, az elkövetkezőkben ezek közül kettő hajó-petroglifát mutatok be,⁷ olyan, a 2000-es évek folyamán a nemzetközi szakirodalomban már ismertetésre került hasonló korú hajópetroglifákkal egy csoportba rendezve,⁸ melyek kétséget kizáróan alátámasztják a Dakhla Oázis Projekt kutatóinak azon nézetét, hogy a 6. dinasztia elején a Dakhla térségében lezajlott egyiptomi kolonizációt megelőző korai korszakokban a Nílus-völgyi jelenlét milyen formában ölthetett alakot a nyugati-sivatagi oázisok térségében.⁹ Bergman felfedezései előtt a hajópetroglifák ismertsége abszolút minimális mértéket öltött az oázisok környezetében,¹⁰ voltaképpen teljesen hiányozott.

A hajópetroglifák előfordulása

A nyugati-sivatagi oázisok a Nílus-völgytől több száz kilométer távolságban találhatók, így nem képezték részét az egyiptomiak által központi magterületként benépesített Nílus menti sávnak, ahol az óegyiptomi civilizáció kialakult. A Nílus-völgyiek megjelenése a periférikus oázisi térségben kizárólagosan tudatos tevékenység keretében valósulhatott meg, amelynek motiváló okai minden bizonnyal az államfejlődés belső folyamatai között keresendők.¹¹ A két országrész egyesítése – körülbelül Kr. e. 3000 táján – előtti pre- és proto-dinasztikus korokban¹² a felső-egyiptomi hatalmi központok uralkodók erődemonstrációjának jegyében a Keleti-sivatag-

1. kép. Az egyiptomi Nyugati-sivatag térképe. © Heinrich Barth Institute, Köln.

Forrás: Förster 2015, 625

ban felvett számtalan hajó-petroglifa készítésével párhuzamosan,¹³ a nyugati-sivatagi oázisok térségébe is indítottak felderítő vagy vadászati expedíciókat. A sivatagban elfogott vadállatok jelentős értéket képviseltek a Nílus-völgyben, ahogyan az esetlegesen felderített ritka ásványi nyersanyagforrások is.¹⁴ A korai hatalmi központok – Hierakónpolis, Nagada és Thinis – rivalizáló uralkodói egyre kiterjedtebb területek feletti hatalomra törekedtek egymás ellenében.¹⁵ A felségterületek kinyilvánításához a Nílus két partján fekvő, sivatagokat keleti és nyugati irányban átszelő, frekvenciált útvonalak mentén, messziről is jól észrevehető szikla felületeken bevéselt hajópetroglifák kiváló eszközt biztosítottak. A Nílus-völgye Felső-Egyiptomtól északra és délre már a predinasztikus korban is lakott volt, ezért ott új területek megszerzése csakis háborúskodás árán volt lehetséges, melyről Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítésének folyamata a legfőbb tanúságtétel. A hajópetroglifák előfordulása kiváltképpen a Felső-Egyiptomból gyalogszerrel elérhető keleti és nyugati peremvidéki, és a távolabbi sivatagi területekre korlátozódott, valamint Alsó-Núbiára és a Sinai-félszigetre.¹⁶ Alsó-Egyiptomból azonban nem ismerünk ilyen sziklarajzokat.¹⁷ Ezzel összhangban a hajópetroglifák eddigiekben prognosztizált előfordulása a Nyugati-sivatagban is a délebbi oázisok – Kharga, Dakhla, Farafra – térségére jellemző. A Bahariya és Siwa oázisok környezetéből ezidáig nem ismert egyetlen korai hajó sziklarajz sem.

A hajópetroglifák szimbolikája

A pre- és protodinasztikus korokban – és még a rákövetkező korai dinasztikus korszakban is¹⁸ – a peremvidéki sivatagok szikláin felvésett hajópetroglifák különleges szimbólumoknak számítottak. Akkor készültek, amikor az írás még kialakulóban volt, ezért az uralkodói propaganda kinyilatkoztatásait képes „szintaxis” formájában sugározta a köztudat felé.

Egyrészt a természettel való emberi dacolás jelképeinek minősültek. A hajók az önálló emberi akarat és összetartozás szimbólumai voltak. Azt az ellentmondást nem tűrő uralkodói hatalmat adták hírül a sivatagban járóknak, ami a hajó működtetéséhez szükséges szervezetséget képes volt létrehozni és kontrollálni, valamint a vad, idegen és a Nílus-völgy biztonságos „rendjétől” távoli sivatag „káoszába” sikeres távolsági expedíciót indítani.¹⁹ Az expedíció résztvevői útjuk kezdeti szakaszában minden bizonnyal hajóra is szállhattak, majd a sivatagi utak mentén gyalogosan, szamar karavánok kíséretében közelíthették meg a nyugati-sivatagi oázisok térségét – azaz, azt a magterületől legtávolabbi periférikus szférát, ameddig a természet erőivel dacolva a Nílus-völgyi uralkodók befolyása még elérte.²⁰ A magterületen fennmaradt predinasztikus uralkodói tablókön – egyebek között a hierakónpoliszi 100-as sírban²¹ vagy a Thébához közeli Hórusz Qaa Wadiban²² – gyakran ábrázoltak hajózási felvonulásokat, ahol az akár üresen felsorakozó hajók a politikai hatalmi fölény szigorú demonstráló eszközeiként tűntek fel. Olyan katonai erőt szimbolizáltak,²³ amely a szomszédos hatalmai központokból származó hadi foglyok élete és halála felett is rendelkezett.²⁴ Számos példa maradt fenn arra is, hogy a pre- vagy protodinasztikus uralkodók a felvonulásokon bárkájukban maguk is megmutatkoztak.²⁵ Ezek a tablókön az uralkodói alakok a többiekétől megkülönböztetetten eltérők, nagyobb méretű, buzogányt vagy botot tartó, olykor koronát viselő, szinte már isteni jelleggel és jelentőséggel bíró figurákként jelentek meg.²⁶ Hasonlóképpen, számos sivatagi hajó ábrázoláson, a többiekétől eltérő, feltűnően nagy méretű vezéralakok minden valószínűséggel vagy magát az expedíciót indító uralkodót láttathatták, vagy a társadalmi elithez tartozó magasrangú egyénekre utalhattak, akik az expedíciót az uralkodó megbízásából vezették.²⁷

A hajópetroglifák a sivatag nilotizálásnak nélkülözhetetlen óegyiptomi eszközeinek bizonyulnak. A Níluson közlekedő hajók változatos formáinak sivatagi sziklarajzokon történő megörökítése a Nílus-völgyi ember által a mindennapokban megélt valós közeget egyedi, önkifejező módon vetítette ki a távoli sivatagba, oda, ahol minden idegen, veszéllyel teli és teljességgel eltérő volt a folyómenti magterülethez képest. A hajóábrázolások a folyami emberek otthonról jól ismert formáinak átvétítései voltak egy számukra természetidegen tájra, ahol saját jelképeiket felvésvé sokkal inkább „magukénak” érezhették az őket körülölelő terepet. „Ahogyan a Nílus-völgyből ismert predinasztikus fehér keresztvonalas kerámiákon (C-Ware) és a véséssel díszített kőpalettákon,²⁸ a sivatagi és nilusi vadászat elemei együttesen előfordulhattak a szikla művészetben is és a két ellenpólus kombinálódhatott a hajókban feltűnő vadászok ábrázolásával, olykor sivatagi vadak jelenlétével kiegészítve.²⁹ Időnként a hajó és a sivatagi vad egymásmellé helyezése, emberi ábrázolással karöltve vagy anélkül, időnként pusztán a sivatagi vad feltüntetése a hajóban vagy a hajó és a vadászok

egymás mellé helyezése valójában ugyanazt a jelentéstartalmat közvetíthette. A folyami ábrázolások alkalmazása és a sivatagi vadászati jelenetekkel összetartozó képfolyamokká történő tudatos kombinációjuk szimbolikusan lehetővé tette a sivatag nilotizálását, vagyis a sivatagi peremterületek jelképes hozzácsatolását a Nílus-völgy egyre komplexebbé váló kultúrájához.”³⁰

A Nyugati-sivatag környezeti változásai

A nyugati-sivatagi korai hajópetroglifák már egy erősen elszivatagosodó saharai környezetben készültek a Kr. e. 4. és 3. évezred során. A Kölni Egyetem ACACIA és BOS (Kelet-Szahara Településtörténete) kutatócsoportjainak megállapításai szerint a térség erőteljes kiszáradása körülbelül Kr. e. 5000 táján már beindulhatott.³¹

Először csapadékosabb és szárazabb régiók alakultak ki, amelyek a csapadék mennyiségtől függően különböző mértékben tudtak eltartóképességet biztosítani a sivatagban élő neolitikus népségek számára, majd az egyre fogyatkozó csapadék hiányában folyamatosan megindult az elvándorlás olyan állandó vízforrásokkal rendelkező területek felé, mint a Nílus-völgyének sávja. A sivatagi településszerkezetben bekövetkezett eltérések összehasonlítása a Kr. e. 6000 és 4000 közötti állapotok alapján ugyanis arra enged következtetni a kutatókat, hogy az elszivatagosodási folyamatok miatti elvándorlás egybeesett az első neolitikus népcsoportok megjelenésével a Nílusi-völgyben, amelyek hamarosan áttértek a letelepedett életformára, mezőgazdasági termelést, valamint állattenyésztést kezdtek el folytatni.³² A predinasztikus kori Nílus-völgyi kulturális fellendülés ezeknek a letelepedett csoportoknak a további fejlődéséhez köthető.

Az elvándorlás ellenére a Nyugati-sivatagban olyan távolian elszigetelt helyeken, mint a Dakhla oázis, továbbra is maradt fenn permanensen nomád életformát folytató népség,³³ akik a viszonylag közeli Kharga oázisba is átlátogattak.³⁴ Hasonló módon a Farafra oázis térségét is időről időre, átmeneti jelleggel nomád sivatagi csoportok keresték fel.³⁵ Mindezek ismeretében talán nem tűnik véletlennek, hogy a korai Nílus-völgyi expedíciók szintén ezeket az oázisi régiókat keresték fel és ott látogatásuk mementójaként hajópetroglifákat hagytak hátra.

A 2000-es évek folyamán felfedezett korai hajópetroglifák közül négy elkészítésük időrendi sorrendjében kerül a következőkben bemutatásra.

Predinasztikus vadászati tabló Biar Jaqubban

A vadászati tablót 2007–2008 telén fedezte fel Carlo Bergmann a Dakhla oázistól körülbelül 90 kilométerre délnyugatra fekvő sivatagi térségben. Az addigiakban ismeretlen hely elnevezése is Bergmanntól származik.³⁶ A terület déli részén, Ard Chalilban, egy északkelet felé néző sziklás hegyoldal felületébe vágva található a hosszúságában 3, magasságában 2,5 méteres tabló (2. kép). Az idők folyamán a tabló külső felületén képződött patina színeződése egységesnek tűnik, ami arra utal, hogy a tabló minden eleme egyszerre készülhetett, habár technikailag több kéz működhetett közre az elkészítés során.

2. kép. Predinasztikus vadászati tabló Biar Jaqubban. © Fotó: Carlo Bergmann.
Forrás: <http://www.carlo-bergmann.de>

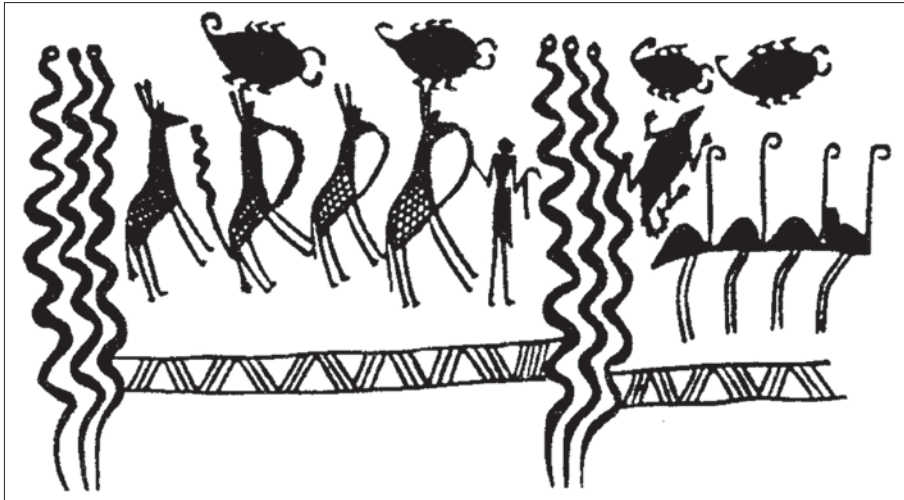
A tabló két regiszterre osztható. A felső regiszterben három zsráf látható két zsráf borjú kíséretében. Több pálcika formájú emberalak az első zsráfot mellső lábához rögzített kötélén fogva vezeti. Habár a szikla jobb pereme kitört, a zsráfot vezetőök mégis jól kivehetők.

Az alsó regiszter bal oldali részében 8 kardszarvú antilop látható. Ezek az oryx antilopok valamikor a Szaharában elterjedt alfajába (*Oryx dammah*) sorolhatók. Sajnos mára a mértéktelen túlvadászat következtében a vadonban csakis visszatelepítési programok keretében lehet velük a Száhel-övezeti Csádban találkozni. A tablón hosszú farkuk egyértelműen megkülönbözteti őket a kőszáli kecskéktől. A kardszarvú antilopok csordája közepette egy vadászkutya látható. A kutya – az ember által nagyra tartott rend felvigyázójaként – a pre- és protodinasztikus korokban uralkodói szimbólumnak minősült, viszont jelentőségét a korai dinasztikus korra elveszítette.³⁷ Korai kutyás sivatagi vadászjelenetek fennmaradtak Nílus-völgyi edényeken, kőpalettákon és számos sivatagi sziklarajzon.³⁸ Az antilopok előtt, a tabló fókuszpontjában egy aszimmetrikus sarló alakú hajó látható, vertikálisan felmagasodó orral és sekélyen alacsony vízszintes tattal. A hajóorrot egy kötélén számtalan pálcika alakú emberalak vontatja, ami arra enged következtetni, hogy nagy méretű hajóról lehet szó. A vontatott hajók ábrázolása számottevően Felső-Egyiptom déli részére és Alsó-Núbiára jellemző.³⁹ A hajóorron a vontatókötél alatt két hosszú függő látható. Hasonló díszítő függők gyakran előfordultak más hajókon is, ezért több párhuzamuk sorolható fel.⁴⁰ A tat végében nagyméretű kormánylapátot ábrázoltak. A hajótest számtalan pálcika alakú emberalakot hordoz, amelyek közül középtájon egy a többi felé magasodik. Mivel a pálcika alak kidolgozatlan, ezért csupán a méret alapján feltételezhető, hogy magas rangú személyről – talán uralkodóról vagy az expedíció vezetőjéről – lehet szó. A magas alak felett egy strucc látható. A strucc feje és a magas alak között egy mesterséges kör vehető ki, ami talán egy strucc tojás vagy a

napkorong lehet.⁴¹ A strucc, a kör alakú véset és a magas alak együtt a vadászati tabló fókuszpontját képezi. A strucc mögött valószínűleg egy másik, kisebb strucc kerülhetett ábrázolásra, talán enyhén lefele hajló pózban. A körülötte látható enyhe pontozás feltehetőleg a földön fekvő fészekre utalhat. Közvetlenül a hajótest alatt egy „mitikus lény” ábrázolása kapott helyet. „Mitikus lényekkel” gyakran találkozhatunk predinasztikus palettákon, késmarkolatokon, valamint a sziklaművészetben is előfordulnak.⁴² A lény elálló fülekkel, hosszúkás pózával, hátrafelé részletesen lejtő testtel és hosszú, enyhén kunkorodó, fokozatosan elvékonyodó farokkal rendelkezik. Testfelépítése hasonló a Petrie Múzeumban őrzött (UC 15332), a predinasztikus kor elejéről – Nagada IA-II B korszakból (körülbelül Kr. e. 3900–3700)⁴³ – származó fehér keresztvonalas kerámián (C-Ware) ábrázolt hiénához.⁴⁴ A Nyugati-sivatagban

a mai napi találkozhatunk a magányosan élő csikos hiénával (*Hyaena hyaena*), ami különösen jól alkalmazkodott a száraz éghajlathoz. A Dakhla oázis környezetében azonban a hiénát eddig, tudomásom szerint, még nem mutatták ki régészeti kontextusban, a kissé hasonló testfelépítéssel rendelkező sivatagi varacskosdisznó (*Phacochoerus aethiopicus*) jelenlétére és kutyával történő korai vadászatára viszont van bizonyíték.⁴⁵ A Nílus-völgyi „mitikus lények” rendszerint több állat kevert külső jegyeit öltötték magukra és emiatt többszörös erővel is rendelkeztek.⁴⁶ Ezért az sem lenne kizárt, hogy Biar Jaqubban több sivatagi állat jegyeit magába ötvöző lényt láthatunk. A „mitikus lények” a legnagyobb pusztító erővel rendelkező sivatagi vadászokként jelentek meg, így egy ilyen lény ábrázolása a nilotikus vadásztablón a központi hajó mellett politikai erődemonstrációt sugallhatott – az egykori vezető hatalmát az elrettentés eszközével kihangsúlyozva és mintegy párhuzamosan védelmet is biztosítva a hajón levőknek a sivatag „káoszával” szemben.⁴⁷ A központi hajó előtt két másik aszimmetrikus sarló alakú hajó látható. Ezek körvonalukban kissé elmosódottak, így minden bizonnyal másik kéz készítette őket. Mindkét hajón pálcika emberekből álló legénység „utazott”, tatjukról hiányzik a méretes kormánylapát, továbbá függő díszek és vontatóik sincsenek. Mindkét hajó kísérőhajónak tűnik és a központi hajóval együtt bevezetik a sivatagi állatok kaotikus processzióját. A hajók előtti szikla kitört, így nincs tudomás arról, hogy eredetileg mekkora lehetett a teljes jelenetegyüttes.

A vadászati tabló szinte minden eleme erőteljes szoláris konnotációval bír, ezért készítése a valós vadászaton túl, minden bizonnyal rituális tevékenységre is utalhatott.⁴⁸ A zsráf és a strucc a korai korszakokban „napállatoknak” minősültek.⁴⁹ Számos ábrázolás maradt fenn róluk Nílus-völgyi kerámiákon (D-Ware) (3. kép) és egyéb használati vagy ceremóniális tárgyon, melyek többsége a Nagada IIA-D (körülbelül Kr. e. 3650–3450) korszakban készült. Ezzel párhuzamosan az aszimmetrikus sarló alakú hajótípus a hasonló korú hierakón-

3. kép. Zsiráfokat és struccokat vezető előljáró Gebeleinből (Nagada II, Staatliche Múzeum, Berlin, 15.129). © Cahiers Caribéens d’Égyptologie, Toulouse. Forrás: Hendrickx 2002, 34, 15. kép

poliszi 100-as sír úgynevezett „fekete” isten bárkájaként került megjelenítésre, amelyhez hasonlót a protodinasztikus (Kr. e. 3200–3000 körül) nag el hamdulábi és wadi el farasi királyi tablón is láthatunk.⁵⁰ Az 1. dinasztia alatt pedig Djet fáraó (Kr. e. 2870–2823) sírjából származó fésűn a napkorong helyét elfoglalva napbárkaként ábrázolták. A hajótípus a későbbiekben Szokar isten oryx gazella fejjel díszített Henu bárkájában élt tovább.⁵¹

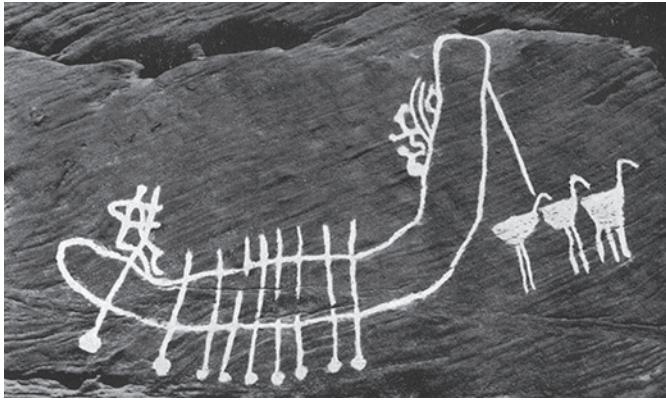
A sziklaművészetben az aszimmetrikus sarló alakú hajók előfordulása Felső-Egyiptom déli részén és Alsó-Núbiában a leggyakoribb. Nemrégiben a Nílus második kataraktájától nem messze, az Atbai sivatagban fekvő Jebel Maraekib keleti homlokzatán derítettek fel a típushoz tartozó petroglifákat,⁵² de

legsűrűbben – az eddigi publikációk tükrében – Sayalában fordulnak elő ilyen hajókat ábrázoló sziklarajzok (3. kép).⁵³ Egy, hasonlóan dupla díszítő függővel ellátott figyelemre méltó párhuzam számos strucc környezetében a sayalai Nag Kolorodnán került ábrázolásra.⁵⁴ Talán nem véletlen az sem, hogy a 6. dinasztia végén Hierakonpolis közelében elásott struccotoll depozit – melyet a szoláris aspektust is birtokló Hathor istennő tiszteletére helyeztek el napkorong és annak radiáns sugarainak formájában – núbiaiak által belakott tábor területén (HK 64) került a földbe. A tábor környéki sziklákon pedig szokatlanul sok strucc- és egy hajóábrázolás is készült.⁵⁵

A hajótípus legszakibb előfordulását a keleti-sivatagi Wadi Hammamatban regisztrálták.⁵⁶ Míg Felső-Egyiptomból ismertek további ábrázolásai,⁵⁷ addig azt is fontos kihangsúlyozni, hogy ezek szórványosabban fordulnak elő, mint az Alsó-Núbiában megtalálható ábrázolások. Ebből kifolyólag feltételezhető a hajótípus déli eredete, ami magával vonná azt a következtetést is, hogy a biar jaqubi tablót készítő vadászati expedíció a sivatagon át déli irányból érkezhetett a Dakhla oázis közelébe.

A biar jaqubi hajópetroglifák datálása nehéz feladat. A párhuzamként említett petroglifák közül több pontos datálását vagy hajótípológia készítését az egyiptológia eddig nem tudta biztosra megoldani. A datálásban a hajótípusra támaszkodás azért is problémás, mert érzékelhetően hosszabb időn keresztül állhatott használatban – és habár szerepe egyre inkább a kultikus irányba látszódik eltolódni – ábrázolása egészen a korai dinasztikus korig előfordult. Ezért úgy gondolom, hogy a vadászati tablón szereplő állatábrázolások mindenképpen kulcsszerepet játszhatnak a hajók és velük együtt a teljes tabló datálásban. A kutya megjelenítése a gazellák természetes

4. kép. Antilopokra vadászó kutya fekete peremű vörös kerámián (Nagada IA-IIA, Királyi Művészeti és Történelmi Múzeum, Brüsszel, E 2631). © www.globalegyptianmuseum.org Forrás: <https://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=412>

5. kép. Aszimmetrikus sarló alakú hajó struccokkal a sayalai Khor Takarból. Az orron díszítő függővel, a taton nagyméretű kormánylapáttal. © Osztrák Tudományos Akadémia. Forrás: Engelmayer 1965, tábla 45/2

kavalkádjában a predinasztikus korszak első felére jellemző (Nagada IA-IIC, körülbelül Kr. e. 3900–3500 között)⁵⁸ (4. kép). Míg a szoláris kötődéssel rendelkező vadállatok használati vagy ceremoniális tárgyakon történő ábrázolása ezzel szemben inkább a korszak második felének jellegzetessége. Viszont akkorra már a korábbi „káosz” felett a humánus rend kerekedett felül és a vadállatok természetidegenül elrendezett sorokban kerültek megjelenítésre (5. kép). Így a tabló datálásában a Nagada IA-IIC korszakok által határolt széles időszáv – annak is inkább az első fele – tűnik a legalkalmasabbnak.

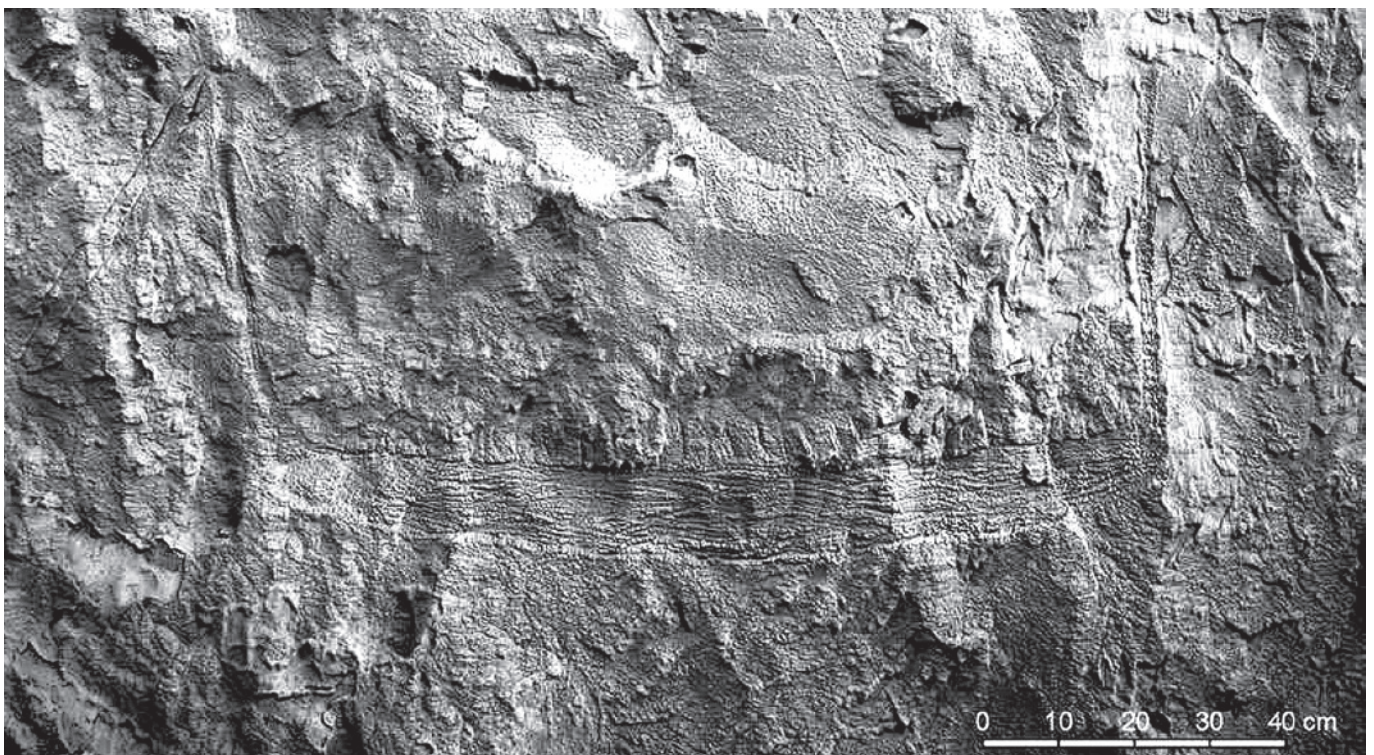
A Wadi Obeiyid hajó-petroglifái

A Wadi Obeiyid a Farafra oázistól pár kilométerre nyugatra fekszik. A római Sapienza Egyetem munkatársai 2014-ben két predinasztikus hajó-petroglifa képét és rövid leírását publikálták, amelyet az általuk Hajók Ívének nevezett grottó jellegű barlangban találtak.⁵⁹

Mindkét hajó a vastag hajótestű, enyhén kiszélesedő, négyszögletes alakú típusba tartozik (6. kép). A teljes épségében fennmaradt hajóábrázolás 120 cm hosszú és 12 cm magas hajótesttel rendelkezik. A hajótest alja enyhén felfelé ível az orr és a tat irányába. A fedélzeten számos, 7 cm magas pálcika alakú vertikális bemetszés látható, melyek a hajón utazó légénységet jelenítették meg. Minden pálcika egyforma magas, nincs kiemelt vezéralak. Az enyhén kifele dőlő hajóorr csúcsán két hosszú díszítő függő látható. A jobban megdőlt tat csúcsán egy szélesebb függő – talán hosszú szalagszerű zászló – vehető ki. A másik hajó rajza részleteiben maradt csak fenn, viszont eredetileg hasonlóan nézhetett ki az épen fennmaradt hajóhoz.

Mivel a hajótest alakján kívül semmilyen más megkülönböztetés nem lehetséges és állatábrázolás sem köthető közvetlenül a hajókhoz, így a datáláshoz egyedül a hajóformának megfelelő párhuzamok keresése alkalmazható.

A Keleti-sivatagban számos párhuzam található, melyek közül talán a Wadi Umm Hajalijban (GP-1)⁶⁰ és a Wadi Umm Salamban (SAL 7)⁶¹ fellelhetők hasonlíthatók a leginkább a Wadi Obeiyid hajóihoz. A vastag hajótestű, enyhén kiszélesedő, négyszögletes típusú hajók azonban a Jebel el-Araki kés (Louvre E11517) markolatán is feltűnnek klasszikus sarló alakú hajókkal közösen egy ábrázoláson. A Nagada IIB-D korszakra datált (körülbelül Kr. e. 3600–3300)⁶² kés alapján nyilvánvaló, hogy az eltérő hajótípusok egyszerre, párhuzamosan

6. kép. Wadi Obeiyid ép hajója. © All’Insegna del Giglio. Forrás: Lucarini–Mariotti 2014, 16/AI.3. kép

7. kép. A Sekély Völgy látképe. © Fotó: Carlo Bergmann.
Forrás: <http://www.carlo-bergmann.de>

is használatban álltak. A markolaton megjelenő négyszögletes hajók erős Mezopotámiai hatást mutatnak és jellemző rájuk az orron és a taton viselt gömbszerű forma, melyek a Wadi Umm Salamban található petroglifán is jól láthatók. A Wadi Umm Hajalij hajójának orrdíszén is talán hasonló gömbszerű forma vehető ki. A Wadi Umm Salam hajója pálcika alakú evezőkkel és legénységgel is rendelkezik, melyből néhányan duplatollas fejdíszet viselő vadászok.⁶³ Mivel a Wadi Obeiyid hajóin nem szerepelnek ilyen megkülönböztetések, ezért minden bizonnyal kissé korábbiak lehetnek az említett párhuzamoknál. Mindezekből adódóan talán Nagada IIB-C (körülbelül Kr. e. 3700–3500) keltezés lenne a leglogikusabb esetükben. Természetesen az sem kizárt, hogy a két hajó két eltérő, de időben közelálló Nílus-völgyi látogatás alkalmával készült. Mindez tovább erősítené a feltételezést, hogy a nyugati-sivatagi oázisok térsége a korai korszakokban a Nílus-völgyiek által rendszeresen látogatott terület volt.

A Sekély Völgy hajó-petroglifája

A Dakhla oázistól körülbelül 90 kilométerre délnyugatra, Biar Jaqubtól pár kilométerre északra található völgy megnevezése Bergmanntól származik.⁶⁴ A hajóábrázolás felfedezése Bergmann 2003–2004-es téli expedíciójához köthető, a felfedező neve azonban Johannes Kieninger.

A petroglifát a Sekély Völgy nyugati szélén található sziklás hegyen (7. kép), számos, feltehetően különböző korokból származó, inkább afrikai hagyományokat követő állatábrázolások között vésték fel, melyek nem köthetők közvetlenül a hajóhoz. A hegy az arra járóknak kedvező támpontot biztosíthatott a sivatagban történő navigációhoz, így a hely megjelölése egy korai nilotikus hajóval mindenképpen figyelemfelkeltő lehetett.

A hajó a vékony hajótestű, enyhén kiszélesedő, négyszögletes típusba sorolható (8. kép) és minden ornamentikától mentes. A fedélzet közepén hat hosszanti vertikális vonás látható, amik túl hosszúak ahhoz, hogy emberalakok legyenek. A hajótest alatt 16 pálcika alakú evező készült el. A hajótest alja enyhén felfelé ível az orr és a tat irányába. A vertikálisan felmagasodó hajóorr felül enyhén kissé kifelé dől. A tat alsó részén jellegzetes négyzetes sarok látható, majd a tat felső része je-

lentősen kifelé dől. A tat megrajzolására több próbálkozás történt.

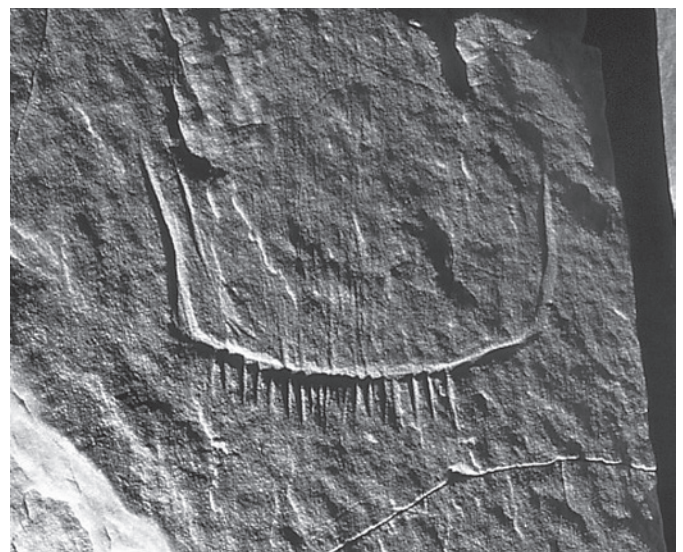
A hajó alakja leginkább a Narmer Paletta (Kairói Múzeum, JdE 32169) királyi hadihajójára emlékeztet. Egy további párhuzam a keleti-sivatagi Wadi Minehből (GH-1),⁶⁵ mely a tatján a Jebel el-Araki késen látható gömbszerű formát hordoz. A hajó közepén egy duplatollas fejdíszet viselő vadász látható. A hajótípus megjelenik még a Wadi Ameyrában, a Sinai-félszigeten, a protodinasztikus uralkodó, Iri-Hór nevét viselve,⁶⁶ valamint az alsó-núbiai Gebel Sheikh Sulejmánban, ahova szintén a protodinasztikus korban győzedelmes egyiptomi hadjáratot vezettek.⁶⁷ A párhuzamok alapján a Sekély Völgy hajóábrázolásának készítése Kr. e. 3500–3350 körülre tehető, vagyis a Nagada IID-III A vagy korai protodinasztikus korszakra.

huzamok alapján a Sekély Völgy hajóábrázolásának készítése Kr. e. 3500–3350 körülre tehető, vagyis a Nagada IID-III A vagy korai protodinasztikus korszakra.

Vontatott hajó rajza Dzsedefré vízihegyénél

A Dakhla oázistól körülbelül 80 kilométerre délnyugatra fekvő sivatagi térségben található Dzsedefré vízihegyét Bergmann a 2000-es év téli expedíciója során fedezte fel. A Dzsedefré fáraó feliratáról elnevezett hegy több, mint 200 sziklarajzos panelt tartalmazó keleti teraszáról a legjelentőségtebb ábrázolások először 2005 során kerültek publikálásra.⁶⁸ A publikációban két hajó-petroglifa került említésre, de ezek közül csak a következőkben ismertetett sziklarajz tekinthető valós hajóábrázolásnak (9. kép). Véleményem szerint a másik petroglifát eredetileg nem hajónak szánták.

A hajó-petroglifa tipikus, úgynevezett befelehajló sarló alakú papirusz hajót jelenít meg, mivel a tat jellegzetes S-szerű alakban visszakunorodik.⁶⁹ Ennek a hajótípusnak párhuzamai

8. kép. A Sekély Völgy hajóábrázolása. © Fotó: Carlo Bergmann.
Forrás: <http://www.carlo-bergmann.de>

a Nagada I korszak fekete peremű vörös kerámiától⁷⁰ kezdve az óegyiptomi történelem legvégéig megtalálhatók. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy az Óbirodalom során ez a típus vette át a napisten bárkájának szerepét az aszimmetrikus sarló alakú hajótól.

A hajót az orrnál 4 sematikus kidolgozott emberi alak kötélen vontatja, akiket egy felettük elhelyezkedő felügyelő dirigál. A hajók vontatására számos példát Felső-Egyiptom déli részén és Alsó-Núbiában találunk, azonban a vontatást felügyelők megjelenítése kifejezetten a katarakta vidékére jellemzők.⁷¹ A hajóorron gazellaszzerű állatábrázolás látható, melynek vonalazása egyezik a vontatók sematikus kidolgozásával. A véseteken kialakult patina mindenhol egységesnek tűnik, habár az enyhén mélyebb bemetszésnek köszönhetően a tat irányában kissé kifehéredni látszik. A mára részben töredékes hajótest teljesen üres két, párhuzamosan kanyarodó bemetszéstől eltekintve – melynek funkcióját nem lehet megállapítani. A hajótest kidolgozatlansága miatt a petroglifa félkésznek tekinthető. A taton egy sematikus kidolgozott kormánylapátos került ábrázolásra, lapátja viszont mára kitört. A hajó tatjának legtetjén egy standardon kuporgó sólyom kapott helyett.

A sólyom formája és ábrázolásának részletei egyezést mutatnak az 1. dinasztiai Hórusz Aha fáraó uralkodása (körülbelül Kr. e. 2900 körül) előtti pre-, proto- és korai dinasztikus szereken és standardokon ülő királyi sólymokkal. Hórusz Ahát követően ugyanis a sólyom felépítése drasztikus változáson esett át, aminek köszönhetően a korai sólymok jól elkülöníthetők.⁷² Különös módon a vízihegyen a sólyom a hajó haladási irányának háttal került ábrázolásra. Az uralkodói hatalmi jelenvénynek minősülő állatstandardok haladási irányával szembeni ábrázolása meglehetősen szokatlan és ritkán fordul elő. Ezért a háttal ülő sólyom egyrészt vagy a vésnök hibájának tudható be,⁷³ vagy pedig a sziklafelületről mára kitört és elveszett ábrázoláselem jelentéstartalmával való harmonizációnak.⁷⁴ Emellett az is lehet, hogy a tatot védelmezte a sziklafalon ábrázolt számos, idegen ábrázolásoktól, melyek a káosz erőit is megtestesíthették.

A sólyom hasonlóságot mutat a Kharga oázisban az Aa sziklánál található korai dinasztikus szerehen álló sólyommal.⁷⁵ A madár testének horizontálisan megnyúló pufókás alakja, csapott farka, lefele ívelő csőre, valamint a nyakat és a szárnyakat jelölő bemetszések meglehetősen hasonlóvá teszik a két ábrázolást (10. kép). Habár a szerehben szereplő uralkodói név olvasata problémás,⁷⁶ a sólyom alakja alapján a legnagyobb valószínűség szerint az 1. dinasztia elején élt uralkodóra utalhat.

Dzsedefré vízihegyénél található hajó-petroglifa elemeinek összehasonlító vizsgálata arra enged következtetni, hogy a hajó az országegyesítési folyamatok során készülhetett a pro-

9. kép. A vontatott hajó-petroglifa Dzsedefré vízihegyénél. © Fotó: Carlo Bergmann. Forrás: <http://www.carlo-bergmann.de>

todinasztikus kor végén vagy a korai dinasztikus kor elején (körülbelül Kr. e. 3350–2900, Nagada IIIA–IIIC). A papirusz hajók leginkább Hierakónpolis térségéhez köthetők,⁷⁷ ahogyan a királyi sólyom is. A dirigenssel ellátott hajóvontatók viszont kifejezetten déli hatást tükröznek. Ezért feltételezhető, hogy az elemek ötvözetét alkotó petroglifa olyan korszakban

10. kép. Standardon kuporgó sólyom Dzsedefré vízihegyénél. © Fotó: Roland Unger. Forrás: https://de.wikivoyage.org/wiki/Benutzer:RolandUnger/Westliche_Wueste#/media/Datei:MountainDjedefraMountainSymbol.jpg

készült, amikor a hierakónpoliszi uralkodók hatalma már nagyobb térségre kiterjedt a Nílus-völgyben. Azonban elődeikkel méltó összhangban a távoli sivatagi periféria feletti hatalmi igényt sem engedték kicsuszanni markukból, melyre bizonyágot szolgáltat a vízihegynél felvésett hajó-petroglifa.

Összegzés

Az elmúlt évek számottevő felfedezésének köszönhetően nyilvánvaló vált, hogy az óegyiptomi történelem korai korszakaiban a Keleti-sivataghoz hasonlóan, a Nyugati-sivatagba is rendszeresen látogattak Nílus-völgyi expedíciók. Az oázisok térségében hátrahagyott hajópetroglifák ennek domináns bizonyítékai. Az expedíciók a Nílus-völgy több pontjáról indulhattak és használhatták a sivatag északi és déli irányú útvonalait az oázisok térségbe való eljutáshoz. A korai hajópetroglifák az alakuloban levő egyiptomi birodalom jelentős területi igényére utaló mementók és felfedezésük komoly mérföldkő az oázis-kutatás horizontján.

Jegyzetek

A jelen tanulmány a *Dakhla Oázis Projekt* 10. konferenciáján 2023. szeptember 7-én a londoni British Museumban és 2024. október 17-én a budapesti Szépművészeti Múzeum *Egyiptológus nap* c. konferenciáján megtartott előadásaimra épül.

- 1 Winkler 1938, 1939.
- 2 Tolba 2023.
- 3 <http://www.carlo-bergmann.de>
- 4 Ha nincs másképp feltüntetve, a továbbiakban a kronológia mindig Hornung–Krauss–Warburton 2006 alapján.
- 5 Förster 2015.
- 6 Clayton – De Trafford – Borda 2008.
- 7 A Dakhla Oázis Projekt 10. konferenciáján megtartott előadásomnak angol nyelvű publikációja készülöben van.
- 8 Kuhlmann 2005. Lucarini–Mariotti 2014.
- 9 Hope–Pettman 2012, 161–162. Morris 2018, 39–67. Hope–Pettman–Warfe 2018, 205.
- 10 Az oázisok térségében Winkler csupán a 63-as és a 67-es helyszíneken számolt be hajó-petroglifákról. Winkler 1939, 8–9. A Jebel el-Teir sziklafeliratait ismertető leírásában Fakhry egy predinasztikus hajó-petroglifa rajzát publikálta Kharga város közelében. Fakhry 1951, 410–411.
- 11 Morris „az ismeretlenbe való ugrásként” tekint a Nílus-völgyi hatalmi központok egymással vetélkedő, territoriális államokká váló történet átalakulására. Az imperializmus mechanizmusa szerint a kezdetben kis hatalmi központok megerősödéséhez feltétlen szükséges lehetett az expanziós politika szerinti fellépés. Morris 2018, 11–14. A politikai térszerveződés evolúciójáért lásd: Feuer 2016, 6–7.
- 12 A pre- és korai dinasztikus datálás bizonytalansága és kronológiai adatok gyakori eltérése miatt a továbbiakban Ciałowicz által alkalmazott abszolút kronológiát követem. Ciałowicz 2017, 232. Ezt a jegyzetekben feltüntetett alapján olykor Dee–Wengrow–Shortland–Stevenson–Brock–Bronk Ramsey 2014 eredményeivel egészítem ki. A predinasztikus kor a Nagada IA-IIID, a protodinasztikus kor a Nagada IIIA-B, míg a korai dinasztikus kor a Nagada IIIC-D korszakokat fedi le. Hendrickx 2006a.
- 13 Lankester 2013, 70–85.
- 14 Hendrickx–Riemer–Förster–Darnell 2009. Abdel-Motelib–Bode–Hartmann–Hartung–Hauptmann–Pfeiffer 2012.
- 15 Morris 2018, 14–20.
- 16 Engelmayr 1965; Basch–Gorbea 1968; Červíček 1974; Tallet–Laisney 2012; Cooper–Vanhulle 2019. A közelmúltban egy predinasztikus egyiptomi hajó-petroglifát azonosítottak a szaúd-arábiai Tabúk város közelében található Wadi Asafirban. Aksoy 2020. A helyszínen tett látogatásom alapján az azonosítással teljes mértékben egyetértek. A sarló alakú hajótest rokonítható a hierakónpoliszi 100-as sír fehér hajóival vagy a predinasztikus világos alapon vöröses festékkel díszített edényeken (D-Ware) ábrázolt hajókhöz. Graff 2009, 255–385. Legközelebbi párhuzamai a Glyptothèque Ny Carlsberg A.445 AE.I.N 1527-es számú D-Ware edényén látható hajó (Graff 2009, No. 349), valamint a Gebel el Araki késről (Louvre E 11517), korai hajómodellekről (különösen PAHMA 6-4927) (Merriman 2011, 206, No. 176.) vagy a Keleti-sivatag petroglifáiról ismertek (Wadi Arrada) (Morrow–Morrow–Judd–Phillipson 2010, 15, 4. ábra). A Wadi Asafir petroglifája a valaha legkeletibb, a jelen tanulmányban bemutatott hajók pedig feltételezhetően a legnyugatibb óegyiptomi expedíciók emlékét őrzik.
- 17 A hiány legfőbb oka talán az ottani kultúra és hagyományainak eltéréseiből fakadhat, továbbá a Delta vidék kőszegény környezete sem segítette elő a petroglifák készítését.
- 18 Korai dinasztikus korszak az első három egyiptomi dinasztiát öleli fel.
- 19 Simon 2023.
- 20 Feuer 2016, 11–19.
- 21 Quibell–Green 1902, 20–23.
- 22 Darnell 2009, 97.
- 23 Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1073–1075, 1080.
- 24 Az egyik legismertebb párhuzam a Narmer Palettán szereplő királyi hadihajó sok levágott fejű hadifogollyal.
- 25 Gebelein lepel, nag el hamdulábi tablók, Wadi el Faras tablója, a qustuli tömjénezgető stb.
- 26 Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1071.
- 27 Hendrickx 2009, 16, 19–20.
- 28 Hendrickx 2009, 3.
- 29 Winkler 1938, 14. tábla. Olykor Nílus-völgyi sírokból származó kerámiákon is előfordulnak nilotikus és sivatagi vadászatok egyetlen komplex jelenetben. Graff 2009, 2018, No. 074; 226, No. 099; 257, No. 191.
- 30 Darnell 2009, 87–88.
- 31 Kuper 2006, 413.
- 32 Kuper 2006, 414–415. Kuper–Kröpelin 2006.
- 33 Warfe–Ricketts 2019.
- 34 A Kharga oázis nyugati külső peremén elhelyezkedő Aa Szikla térségében a 2000-es évek folyamán egy késő predinasztikus úgynevezett befele hajló négyzetes hajó-petroglifát azonosítottak. Ikram 2009, 76–77. Ugyanabban a térségben található Hal Szikla közelében egy másik kései predinasztikus négyzetes hajó-petroglifa felfedezéséről Bergmann személyesen számolt be nekem. A Kharga oázist a Nílus-völgygel összekötő sivatagi útvonalak mentén számos esetben találtak predinasztikus kerámiát. Ros-

- si–Ikram 2018, 19–20. Mindez arra enged következtetni, hogy a Kharga oázis a sivatagi és Nílus-völgyi kultúrák találkozhelye lehetett már egészen korai időktől kezdve.
- 35 Barich 2014, 51. Dachy–Brioso–Marchand–Minotti–Lesur–Wuttmann 2018, 18. ábra.
- 36 <http://www.carlo-bergmann.de>
- 37 Hendrickx 2006b; Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1070, 1078.
- 38 A teljesség igénye nélkül, a számtalan példa közül csak néhányat tudok megemlíteni: Navajas 2012, 29–31. tábla; Graff 2009, 196, No. 009; Két Kutya Paletta (Ashmolean Múzeum E3924); Vadászok Palettája (British Múzeum EA 20790); Le Queller – de Flers 2005, 148–155 (Wadi Hamra); Hellström 1970, II/54. tábla/160s1; II/101. tábla/ 380b2 (Alsó-Núbia); Darnell 2009, 86, 98 (Rayayna; Hórusz Qaa Wadi).
- 39 Lankester felmérése szerint a vontatott hajók a Keleti-sivatag déli fekvésű wádjajaiban szinte mindenhol megtalálhatók. Lankester 2013, 74. Valamint Alsó-Núbiában a Nílus első kataraktájától délre is jellemzők a vontatott hajóábrázolások. Nicolini–Gatto 2023.
- 40 Sziklarajzokon Mária déli részén Alsó-Núbiában (Červíček 1974, 418. ábra); Mamla el Otuaninál el-Kab környékén (Červíček 1974, 360. ábra); a keleti-sivatagi Wadi Atwaniban (ER-1) (Morrow–Morrow–Judd–Phillipson 2010, 147). A Nílus-völgyben temetkezésekből előkerült egyéb tárgyakon világos alapon vöröses festékkel díszített edényeken (D-Ware) (Graff 2009, 266); kis ébenfa táblácskákon (British Múzeum EA 35518) és Djet fáraó elefántcsont fésűjén (Kairói Múzeum JE 47176).
- 41 Használó kör alakul ábrázolások láthatók struccok mellett a Karkur Talhban (KT67, Jebel Uweinat). Fotó Zboray András honlapján: https://www.fjexpeditions.com/desert/rockart/project/KT67_00n_075.jpg
- 42 A pre- és protodinasztikus korokból összesen 22 „mitikus lény” ábrázolása ismert a Nílus-völgyből, melyek kivétel nélkül az elit réteghez vagy az uralkodókhoz köthetők. Pizzato 2019. Nag el Hamdulabban a „mitikus lények” a királyi nilotikus felvonulási tabló sivatag felőli, bevezető részében állnak, mintegy kapuőr szerepet betöltve. Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1078, 1080.
- 43 Dee–Wengrow–Shortland–Stevenson–Brock–Bronk Ramsey 2014.
- 44 <https://ponda.org/object/C-0432> Navajas 2012, 173.
- 45 Manlius 2005.
- 46 Pizzato 2019, 30.
- 47 Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1080.
- 48 Darnell 2021, 271–272.
- 49 A zsiráf a fején hordozta a napot: Huyge 1999; Simon 2023, 37. A strucc reggeli „tánca” és tojása miatt is szoláris kötődéssel bírt. A „tánc” a napfelkeltét „üdvözölte”, míg a tojás az ehhez kötődő szoláris újjászületés szimbóluma lett, lásd Darnell 2021, 296–299. A predinasztikus kor kezdetétől helyeztek el sírokból strucc tojásokat, melyeket olykor díszítettek, lásd Kantor 1948, 1–2. ábra; Darnell 2009, 94. A strucc tojás a mai napig az újjászületés szimbóluma Egyiptomban, lásd Kenawi–Simi 2022, 24, 27. kép. A kopt egyház számára a strucc tojás a jólét, az élet és a feltámasztás szimbóluma, ennek megfelelően gyakran helyezik kriptákba, kápolnába, vagy szentek sírjai mellé.
- 50 Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1074; Storemyr 2009, 126–127.
- 51 Darnell 2009, 96–97.
- 52 Cooper–Vanhulle 2019.
- 53 Engelmayer 1965, 61; Basch–Gorbea 1968; Červíček 1974; Červíček–Váhala 1999.
- 54 Basch–Gorbea 1968, 35–37.
- 55 Friedman 1996, 4–5; Darnell 2021, 288.
- 56 Morrow–Morrow–Judd–Phillipson 2010, 224, I. fotó.
- 57 Winkler 1938, 41. tábla, 101. ábra; Červíček 1974, 84, 360. ábra; Storemyr 2009; Darnell 2009, 96; Lippiello–Gatto 2012, 273.
- 58 Dee–Wengrow–Shortland–Stevenson–Brock–Bronk Ramsey 2014.
- 59 Lucarini–Mariotti 2014.
- 60 Rohl 2000, 35, 5. ábra.
- 61 Morrow–Morrow–Judd–Phillipson 2010, 51, D Fotó.
- 62 <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010007467#>
- 63 Darnell 2009, 88.
- 64 <http://www.carlo-bergmann.de>
- 65 Rohl 2000, 90, 1. ábra.
- 66 Tallet–Laisney 2012.
- 67 Somaglino–Tallet 2015, 125.
- 68 Kuhlmann 2005.
- 69 Landström 1974, 13, 17.
- 70 Schoyen Gyűjtemény MS 2787 számú kerámiája. Fotót lásd: <https://www.schoyencollection.com/papyri-ostraca-collection/hieroglyphic/protoghieroglyphs-ms-2787>
- 71 Nicolini–Gatto 2023, 294–299; Hendrickx–Darnell–Gatto 2012, 1078.
- 72 Hendrickx–Friedman–Eyckerman 2011, 142–143; Hendrickx–Eyckerman 2012, 40–43.
- 73 Wadi Umm Salamban (OW-1) található ábrázolás. Rohl 2000, 59, 2. ábra.
- 74 A qustuli tömjénégetőn (protodinasztikus kor vége – korai dinasztikus kor eleje, körülbelül Kr. e. 3200–3000) ábrázolt nilotikus processzió a koronás felső-egyiptomi uralkodó menetiránnyal szemben ül a hajójában, ennek megfelelően a mellette levő sólyom is ezt az irányt követi. Williams 1977, 3. A Hórusz Qaa Wadiban felfedezett kései Nagada II korszakból származó nilotikus processziós tablón megjelenő vitorlás hajó feletti standard is hasonlóképpen menetiránnyal ellentétesen került ábrázolásra. Ennek oka a tabló dinamikájában rejlik. Darnell 2009, 97–99. A dinamikai elemzésért lásd: <https://egyptology.yale.edu/expeditions/past-and-joint-projects/theban-desert-road-survey-yale-toshka-desert-survey/alamat-tal/wadi-of-the-horus-qa-a>
- 75 Ikram–Rossi 2004.
- 76 Az olvasatra tett javaslatok Narmer és Hórusz Aha, lásd Ikram–Rossi 2004. Párhuzamokért lásd Petrie 1901, 13. tábla 91. rajz; Levy 1997, 10; Van der Brink 2001, 61, 62. ábra. Hórusz Aha ébenfa táblácskái (Penn Múzeum E 9396 és British Múzeum EA 35518).
- 77 Berger 1992, 108.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Abdel-Motelib, A. – Bode, M. – Hartmann, R. – Hartung, U. – Hauptmann, A. – Pfeiffer, K. 2012. „Archaeometallurgical Expeditions to the Sinai Peninsula and the Eastern Desert of Egypt (2006, 2008)”: *Metalla* 19/1–2, 3–59.
- Aksoy, Ö. C. 2020. „A Sickle Boat Petroglyph in Wadi Asafir. Possible Evidence of Predynastic Egyptian influence on Northwest Arabia”: *Antiquity* 94/378, 1–6. <https://doi.org/10.15184/aqy.2020.200>
- Barich, B. 2014. „Early to Mid-Holocene Archaeology of the Egyptian Western Desert”: E. Barich – G. Lucarini – M. A. Hamdan – F. A. Hassan (szerk.): *From Lake to Sand. The Archaeology of Farafra Oasis Western Desert, Egypt*. Firenze, 39–55.
- Basch, M. A. – Gorbea, M. A. 1968. *Estudios de arte rupestre Nubio*. Madrid.
- Berger, M. A. 1992. „Predynastic Animal-headed Boats from Hierakonpolis and Southern Egypt”: R. Friedman – B. Adams (szerk.): *The Followers of Horus. Studies Dedicated to Michael Allen Hoffman*. Oxford, 107–120.
- Červíček, P. 1974. *Felsbilder des Nord-Etbai, Oberägyptens und Unternubienes*. Wiesbaden.
- Červíček, P. – Váhala, F. 1999. *Katalog der Felsbilder aus der Tschechoslowakischen Konzession in Nubien*. Prag.
- Ciałowicz, K. M. 2017. „New Discoveries at Tell el-Farkha and the Beginnings of the Egyptian State”: *Études et Travaux* 30, 231–250. <https://doi.org/10.12775/EtudTrav.30.011>
- Clayton, J. – De Trafford, A. – Borda, M. 2008. „A Hieroglyphic Inscription found at Jebel Uweinat Mentioning Yam and Tekhebet”: *SAHARA* 19, 129–134.
- Cooper, J. – Vanhulle, D. 2019. „Boats and Routes: New Rock Art in the Atbai Desert”: *Sudan & Nubia* 23, 3–12.
- Dachy, T. – Briois, F. – Marchand, S. – Minotti, M. – Lesur, J. – Wuttmann, M. 2018. „Living in an Egyptian Oasis: Reconstruction of the Holocene Archaeological Sequence in Kharga”: *African Archaeological Review* 35, 531–566. <https://doi.org/10.1007/s10437-018-9306-2>
- Darnell, J. C. 2009. „Iconographic Attraction, Iconographic Syntax, and Tableaux of Royal Ritual Power in the Pre- and Proto-Dynastic Rock Inscriptions of the Theban Western Desert”: *Archéo-Nil* 19, 83–107. <https://doi.org/10.3406/arnil.2009.981>
- Darnell, J. C. 2021. „Dancing Women and Waltzing Ostriches. Ratites in Predynastic and Pharaonic Imagery”: W. Claes – M. De Meyer – M. Eyckerman – D. Huyge (szerk.): *Remove that Pyramid! Orientalia Lovaniensia Analecta* 305. Leuven–Paris–Bristol, 271–309. <https://doi.org/10.2307/j.ctv27vt57q.24>
- Dee, M. W. – Wengrow, D. – Shortland, A. J. – Stevenson, A. – Brock, F. – Bronk Ramsey, C. 2014. „Radiocarbon Dating and the Naqada Relative Chronology”: *Journal of Archaeological Science* 46, 319–323. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2014.03.016>
- Engelmayer, R. 1965. *Die Felsgravierungen im Distrikt Sayala-Nubien. Teil I. Die Schiffsdarstellungen*. Wien.
- Fakhry, A. 1951. „The Rock Inscriptions of Gabal el-Teir at Kharga Oasis”: *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* 51, 401–434.
- Feuer, B. 2016. *Boundaries, Borders and Frontiers in Archaeology. A Study of Spatial Relationships*. Jefferson.
- Förster, F. 2015. *Dear Abu Ballas-Weg. Eine pharaonische Karawanenroute durch die Libysche Wüste*. Africa Praehistorica 28. Köln.
- Friedman, R. 1996. „New Secrets from HK 64”: *Nekhen News* 8, 4–5.
- Graff, G. 2009. *Le peintures sur vases de Nagada I – Nagada II*. Leuven. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qdz5x>
- Hellström, P. 1970. *The Rock Drawings I-II. The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia*. Odense.
- Hendrickx, S. 2006a. „Predynastic – Early Dynastic Chronology”: E. Hornung – R. Krauss – D. A. Warburton (szerk.): *Ancient Egyptian Chronology*, Handbook of Oriental Studies 83. Leiden–Boston, 55–93. https://doi.org/10.1163/9789047404002_008
- Hendrickx, S. 2006b. „The Dog, the Lycaon Pictus and Order over Chaos in Predynastic Egypt”: K. Kroeper – M. Chłodnicki – M. Kobusiewicz (szerk.): *Archaeology of Early Northeastern Africa. Studies in African Archaeology* 9. Poznan, 723–749.
- Hendrickx, S. 2009. „Hunting and Social Complexity in Predynastic Egypt”: *Bulletin des séances de la Société entomologique de France* 57/2–4, 237–263.
- Hendrickx, S. – Riemer, H. – Förster, F. – Darnell, J. C. 2009. „Late Predynastic / Early Dynastic Rock Art Scenes of Barbary Sheep Hunting in Egypt’s Western Desert. From Capturing Wild Animals to the Women of the Acacia House”: H. Riemer – F. Förster – M. Herb – N. Pöllath (szerk.): *Desert Animals in the Eastern Sahara. Status, Economic Significance, and Cultural Reflection in Antiquity*. Colloquium Africanum 4. Köln, 189–244.
- Hendrickx, S. – Friedman, R. – Eyckerman, M. 2011. „Early Falcons”: L. D. Morenz – R. Kuhn (szerk.): *Vorspann oder formative Phase? Ägypten und der Vordere Orient 3500–2700 v. Chr.* Wiesbaden, 129–163.
- Hendrickx, S. – Eyckerman, M. 2012. „Visual Representation and State Development in Egypt”: *Archéo-Nil* 22, 23–72. <https://doi.org/10.3406/arnil.2012.1043>
- Hendrickx, S. – Darnell, J. C. – Gatto, M. C. 2012. „The Earliest Representations of Royal Power in Egypt. The Rock Drawings of Nag el-Hamdulab (Aswan)”: *Antiquity* 86/334, 1068–1083. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00048250>
- Hope, C. A. – Pettman, A. J. 2012. „Egyptian Connections with Dakhleh Oasis in the Early Dynastic Period to Dynasty IV. New Data from Mut al-Kharab”: R. S. Bagnall – P. Davoli – C. A. Hope (szerk.): *The Oasis Papers 6, Proceedings of the Sixth International Conference of the Dakhleh Oasis Project*. Oxford–Oakville, 147–167. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dstn.18>
- Hope, C. A. – Pettman, A. J. – Warfe, A. R. 2018. „The Egyptian Annexation of Dakhleh Oasis. New Evidence from Mut al-Kharab”: K. O. Kuraszkiewicz – E. Kopp – D. Takács (szerk.): *The Perfection That Endures ... Studies on Old Kingdom Art and Archaeology*. Warsaw, 191–207.
- Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (szerk.) 2006. *Ancient Egyptian Chronology*. Handbook of Oriental Studies 83. Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/9789047404002>
- Huyge, D. 1999. „Bearers of the Sun”: *Discovering Archaeology* 1/1, 48–58.
- Ikram, S. – Rossi, C. 2004. „An Early Dynastic *serekh* from the Kharga Oasis”: *The Journal of Egyptian Archaeology* 90, 211–215. <https://doi.org/10.1177/030751330409000112>
- Ikram, S. 2009. „Drawing the World: Petroglyphs from Kharga Oasis”: *Archéo-Nil* 19, 67–82. <https://doi.org/10.3406/arnil.2009.980>
- Ikram, S. – Rossi, C. 2018. *North Kharga Oasis Survey. Explorations in Egypt’s Western Desert*. Leuven–Paris–Bristol.
- Kantor, H. J. 1948. „A Predynastic Ostrich Egg with Incised Decoration”: *Journal of Near Eastern Studies* 7/1, 46–51. <https://doi.org/10.1086/370851>
- Kenawi, M. – Simi, F. 2022. *Gara. A Forgotten Oasis in Egypt’s Western Desert*. Oxford.
- Kuhlmann, K. P. 2005. „Ein Lagerplatz mit Expeditionsinschriften der 4. Dynastie im Raum der Oase Dachla”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 61, 243–291.
- Kuper, R. 2006. „After 5000 BC. The Libyan Desert in Transition”: *Palevol* 5, 409–419. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2005.10.013>

- Kuper, R. – Kröpelin, S. 2006. „Climate-Controlled Holocene, Occupation in the Sahara. Motor of Africa’s Evolution”: *Science* 313, 803–807. <https://doi.org/10.1126/science.1130989>
- Landström, B. 1974. *Die Schiffe der Pharaonen*. Wien.
- Lankester, F. 2013. *Desert Boats. Predynastic and Pharaonic Era Rock-Art in Egypt’s Central Eastern Desert. Distribution, Dating and Interpretation*. BAR IS 2544. Oxford. <https://doi.org/10.30861/9781407311647>
- Le Quellec, J.-L. – de Flers, P. – de Flers, P. 2005. *Du Sahara au Nil*. Paris.
- Levy, T. E. 1997. „Egyptian-Canaanite Interaction at Nihal Tillah, Israel (ca. 4500–3000 BCE). An Interim Report on the 1994-1995 Excavations”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 307, 1–51. <https://doi.org/10.2307/1357702>
- Lippiello, L. – Gatto, M. C. 2012. „Intrasite Chronology and Palaeo-environmental Reconstruction at Khor Abu Subeira South 1 (Aswan, Egypt)”: D. Huyge – F. Van Noten – D. Swinne (szerk.): *The Signs of Which Times? Chronological and Palaeoenvironmental Issues in the Rock Art of Northern Africa*. Brussels, 267–291.
- Lucarini, G. – Mariotti, E. 2014. „The Boats Arch. A New Rock Art Site in Wadi el Obeiyid”: E. Barich – G. Lucarini – M. A. Hamdan – F. A. Hassan (szerk.): *From Lake to Sand. The Archaeology of Farafra Oasis Western Desert, Egypt*. Firenze, 406–411.
- Manlius, N. 2005. „A Representation of a Wild Boar or Warthog in Egypt during Pharaonic Times”: *The Journal of Egyptian Archaeology* 91, 187–189. <https://doi.org/10.1177/030751330509100113>
- Merriman, A. 2011. *Egyptian Watercraft Models from the Predynastic to Third Intermediate Periods*. BAR IS 2263. Oxford. <https://doi.org/10.30861/9781407308340>
- Morris, E. 2018. *Ancient Egyptian Imperialism*. Hoboken. <https://doi.org/10.1002/9781119467380>
- Morrow, M. – Morrow, M. – Judd, T. – Phillipson, G. 2010. *Desert RATS. Rock Art Topographical Survey in Egypt’s Eastern Desert. Site Catalogue*. BAR IS 2166. Oxford. <https://doi.org/10.30861/9781407307107>
- Navajas, A. I. 2012. „Some New Hunting Scenes in Predynastic C-Wares”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 139, 171–178. <https://doi.org/10.1524/zaes.2012.0017>
- Nicolini, S. – Gatto, M. C. 2023. „How Far South? Hunting Scenes and Towed Boats Between Egypt and Nubia”: P. L. Polkowski (szerk.): *Stone Canvas. Towards the Better Integration of Rock Art and Graffiti Studies in Egypt and Sudan*. Bibliothèque d’Étude 183. Cairo, 283–305. <https://doi.org/10.2307/jj.20785727.20>
- Pizzato, G. 2019. „The Fantastic Creatures in Predynastic Egypt. An Essay about Near-Eastern Influences”: *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* 3, 29–38.
- Petrie, W. M. F. 1901. *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties, vol. II*. London.
- Quibell, J. E. – Green, F. W. 1902. *Hierakonpolis, vol. II*. London.
- Rohl, D. (szerk.) 2000. *The Followers of Horus. Eastern Desert Survey Report, vol. I*. Basingstoke.
- Simon, R. 2023. „Rend és káosz Dzsedefré vízihegyénél”: B. Dobos – D. Juhász – B. Kárpáti (szerk.): *Mathéma II. Káosz és Rend*. Budapest, 1–49.
- Somaglino, C. – Tallet, P. 2015. „Gebel Sheikh Suleiman. A First Dynasty Relief after All ...”: *Archéo-Nil* 25, 123–134. <https://doi.org/10.3406/arnil.2015.1092>
- Storemyr, P. 2009. „A Prehistoric Geometric Rock Art Landscape by the First Nile Cataract”: *Archéo-Nil* 19, 121–150. <https://doi.org/10.3406/arnil.2009.983>
- Tallet, P. – Laisney, D. 2012. „Iry-Hor et Narmer au Sud-Sinaï (Ouada Ameyra). Un complément à la chronologie des expéditions minières égyptiennes”: *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale* 112, 381–399.
- Tolba, M. I. 2023. „On the Trail of Ahmed Fakhry. The Legacy of an Egyptian Archaeologist”: H. Navratilova – T. L. Gertzen – M. De Meyer – A. Dobson – A. Bednarski (szerk.): *Addressing Diversity, Inclusive Histories of Egyptology*. Investigatio Orientis 9. Münster, 277–309.
- Van der Brink, E. C. M. 2001. „The Pottery-Incised Serekh-Signs of Dynasties 0-1. Part II: Fragments and Additional Complete Vessels”: *Archéo-Nil* 11, 23–100. <https://doi.org/10.3406/arnil.2001.1239>
- Warf, A. R. – Ricketts, S. M. 2019. „The Sheikh Muftah Cultural Unit. An Overview of Oasis/Desert Habitation during the 4th and 3rd Millennia with Comments on Future Research Directions”: G. E. Bowen – A. C. Hope (szerk.): *The Oasis Papers 9, Proceedings of the Ninth International Conference of the Dakhleh Oasis Project*. Oxford–Philadelphia, 95–109. <https://doi.org/10.2307/j.ctv138wsg1.10>
- Williams, B. 1977. „A Lost Kingdom in Nubia at the Dawn of History”: *The Oriental Institute News & Notes* 37, 1–4.
- Winkler, H. A. 1938–1939. *Rock-Drawings of Southern Upper Egypt, vol. I–II*. London.

Online források

- <http://www.carlo-bergmann.de>
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010007467#>
<https://egyptology.yale.edu/expeditions/past-and-joint-projects/the-ban-desert-road-survey-yale-toshka-desert-survey/alamat-tal/wadi-of-the-horus-qa-a>
https://www.fjexpeditions.com/desert/rockart/project/KT67_00n_075.jpg
<https://ponda.org/object/C-0432>
<https://www.schoyencollection.com/papyri-ostraca-collection/hieroglyphic/protohieroglyphs-ms-2787>

A képek forrásjegyzéke

1. Förster, F. 2015. *Dear Abu Ballas-Weg. Eine pharaonische Karawanenroute durch die Libysche Wüste*. Africa Praehistorica 28. Köln.
2. <http://www.carlo-bergmann.de>
3. Engelmayr, R. 1965. *Die Felsgravierungen im Distrikt Sayala-Nubien. Teil I. Die Schiffsdarstellungen*. Wien.
4. Hendrickx, S. 2002. „Checklist of Predynastic »Decorated« Pottery with Human Figures”: *Cahiers Caribéens d’Égyptologie* 3–4, 29–50.
5. <https://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=412>
6. Lucarini, G. – Mariotti, E. 2014. „The Boats Arch: A New Rock Art Site in Wadi el Obeiyid”: E. Barich – G. Lucarini – M. A. Hamdan – F. A. Hassan (szerk.): *From Lake to Sand. The Archaeology of Farafra Oasis Western Desert, Egypt*. Firenze, 406–411.
7. <http://www.carlo-bergmann.de>
8. <http://www.carlo-bergmann.de>
9. <http://www.carlo-bergmann.de>
10. https://de.wikivoyage.org/wiki/Benutzer:RolandUnger/Westliche_Wüste#/media/Datei:MountainDjedefraMountainSymbol.jpg